

ANNA SOCHACKA
Lublin

POCZĄTKI PARAFII W KOCKU NA TLE OSADNICTWA
I STOSUNKÓW WŁASNOŚCIOWYCH
W REJONIE TYŚMIENICY I DOLNEGO WIEPRZA
W XII-XIII W.

Dzieje wczesnośredniowiecznego Kocka kryją wiele zagadek, które historycy od lat próbują rozwiązać w nadziei, że poznanie sytuacji politycznej, osadniczej, religijnej tego rejonu rzuci światło na rzeczywistość historyczną o szerszej, niż tylko lokalna, perspektywie¹. Kocki ośrodek osadniczy bowiem pojawił się w źródłach historycznych w pierwszej połowie XIII w. jako włość należąca do biskupów płockich, oddalona znacznie od ich siedziby, zlokalizowana na terytorium obcej (krakowskiej) diecezji i w granicach odrębnego od Mazowsza księstwa, co postawiło przed badaczami wiele pytań dotyczących okoliczności powstania tej sytuacji.

Konrad, książę Mazowsza i Kujaw, zatwierdzając na prośby biskupa Guntera posiadłości biskupstwa płockiego, wymienił wśród nich „in pogost circa Lublyn Kvocsko cum ecclesia et foro et taberna et cum villis et pertinenciis et cum omnibus solucionibus eorundem villarum”². Dokument datowany na

¹ W. K ę t r z y ń s k i, *Założenie i wyposażenie biskupstwa płockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 14(1886), s. 384-392, 481-488; B. U l a n o w s k i, *O uposażeniu biskupstwa płockiego*, „Rozprawy i Sprawozdania Akademii Umiejętności”, Wyd. Historyczno-Filozoficzny 21(1888), s. 1-48; K. M y ś l i ń s k i, *Najstarsza miejska historia Lubelszczyzny w świetle przywileju Konrada Mazowieckiego z r. około 1239*. w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 288-300; H. M i e r z w i ń s k i, *Problem osadnictwa mazowiecko-podlaskiego w pierwszych wiekach państwowości polskiej na przykładzie Kocka*, „Rocznik Międzyrzecki” 8(1976), s. 5-19; t e n ż e, *Dzieje Kocka do roku 1939*, Warszawa 1990.

² *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863,

1203 r. W. Kętrzyński i K. Myśliński uznali za sfałszowane w 2. poł. XV w. świadectwo dawnego stanu posiadania biskupów płockich³, natomiast B. Ulanowski, idąc za sugestią F. Piekosińskiego, stanął na stanowisku, że jest to duplikat oryginalnego dokumentu z pomyloną jedynie datacją, faktycznie odnoszącą się do 1239 r.⁴ K. Buczek, przyznając pełną wiarygodność temu formalnemu falsyfikatowi, datował jego powstanie na krótko po 1203 r.⁵ Identycznej treści zapis o kluczu kockim zachował się w XIV-wiecznym rękopisie spisującym *castellanie* kościoła płockiego⁶. Ustalenia K. Modzelewskiego przekonały, że fałszywy dokument Konrada został sporządzony na podstawie zachowanego we wspomnianym rękopisie inwentarza dóbr biskupich z końca XII lub początku XIII w. (sprzed 1222 r.)⁷, zatem zawarte w nim informacje dotyczące Kocka w tym okresie zasługują na wiarę.

Różnie była rozwiązywana w historiografii kwestia daty objęcia majątności u ujścia Tyśmienicy do Wieprza przez biskupstwo płockie. Kętrzyński sądził, że stanowiła ona część pierwotnego uposażenia biskupstwa erygowanego ok. 1075 r. z fundacji Bolesława Śmiałego, bowiem w przywileju dla tego klucza wystawionym przez Bolesława Wstydlivego w 1258 r. użyto sformułowania mówiącego, że został on niegdyś przez jego przodków dany kościołowi płockiemu, co oznacza brak pamięci o konkretnym donatorze i wyklucza, by był nim ojciec czy dziad wystawcy⁸. M. Gumowski postawił hipotezę, że dobra kockie mogły trafić do rąk biskupów płockich na przełomie XI i XII w., a pochodziły, być może, ze skonfiskowanych majątków palatyna Sieciecha⁹.

s. 337; U l a n o w s k i, dz. cyt., s. 8; *Monumenta Poloniae historica*, t. V, Lwów 1888, s. 422-524; *Codex diplomaticus et commemorationum Mazoviae generalis*, wyd. J. K. Kochanowski, t. I, Warszawa 1919, nr 301.

³ W. K ę t r z y ń s k i, *Dokument księcia Konrada Mazowieckiego z r.1203*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 15(1887), s. 385-394; M y ś l i ń s k i, dz. cyt., s. 300.

⁴ U l a n o w s k i, dz. cyt. Datację tę przyjęli też: S. L i t a k, L. M ü l l e r o w a, *Osadnictwo ziemi łukowskiej w okresie przedrozbiorowym*, w: *Z przeszłości ziemi łukowskiej. Materiały sesji naukowej ...[z] 28 września 1959 r.*, red. R. Orłowski i J. R. Szaflik, Lublin 1959, s. 45; S. L i t a k, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), s. 57.

⁵ *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne” 13(1970).

⁶ K ę t r z y ń s k i, *Założenie i wyposażenie*, s. 485-487; *Monumenta Poloniae historica*, t. V, s. 434.

⁷ *Między prawem księżęcym a władztwem gruntowym*, cz. II: *Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII-XIII w.*, „Przegląd Historyczny” 71(1980), s. 463.

⁸ *Założenie i wyposażenie*, s. 391.

⁹ *Palatyn Sieciech*, w: *Szkice numizmatyczno-historyczne z XI w.*, „Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 3(1924), z. 2, s. 237.

Myśliński udowodniał, że donacja Kocka mogła nastąpić najwcześniej w końcu XII w. najpewniej z łaski władającego w latach 1186-1194 Małopolską, Mazowszem i Kujawami księcia Kazimierza Sprawiedliwego i obejmowała osadę położoną w pustej jeszcze okolicy¹⁰.

Historycy starali się też dociekać początków kościoła kockiego. Gumowski, kierując się wezwaniem Najświętszej Marii Panny, jakoby charakterystycznym dla fundacji Sieciecha, przypuszczał, że zbudował go palatyn¹¹. Za XII-wieczną metryką kościoła opowiadał się K. Maleczyński widząc w nim *ecclesiam forensis*¹², a Mierzwiński przypisywał tę fundację albo księciu rzekomo posiadającemu tu ośrodek grodowy, albo obdarzonemu nim u zarania XII w. biskupstwu płockiemu szerzącemu – szczególnie w pierwszej połowie tego stulecia – widoczny w wezwaniu kościoła kockiego kult maryjny¹³. Moment powołania parafii w Kocku S. Litak zrazu datował na XIII w.¹⁴, następnie jednak przyjął możliwość jej zaistnienia z inicjatywy biskupów płockich już w XII w.¹⁵

Ostateczna weryfikacja tych rozbieżnych sądów historyków jest zapewne niemożliwa z uwagi na niezmiernie skąpe dane źródłowe, można jednak spodziewać się, że analiza sytuacji osadniczej okolic Kocka w XII-XIII w. na podstawie zasięgu oddziaływania najstarszych ośrodków władzy książęcej i parafii nad Tyśmienicą i dolnym Wieprzem dostarczy dalszych argumentów w toczonej dyskusji.

Obraz sieci osadniczej w interesującym nas rejonie obserwować można w okresie tworzenia pierwszych ośrodków religijnych¹⁶. Jedną z najstarszych placówek duszpasterskich obejmujących swymi wpływami okolice

¹⁰ Dz. cyt., s. 293; t e n ż e, *W państwie piastowskim*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 148.

¹¹ Dz. cyt., s. 237.

¹² K. M a l e c z y Ń s k i, *Najstarsze targi w Polsce*, Lwów 1926, s. 58.

¹³ Dz. cyt., s. 11.

¹⁴ *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 9(1958), s. 104.

¹⁵ *Formowanie sieci*, s. 56-57, 87.

¹⁶ Polemiki na temat charakteru tych ośrodków zrelacjonował E. Wiśniowski (*Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*. „Annales UMCS”, sec. F, vol. XLV (1990), s. 43-55) stojący na stanowisku, że już w XI-XII w. tworzyły one sieć parafialną, sprawującą „curam animarum” nad mieszkańcami sąsiednich terenów (tamże, s. 47; t e n ż e, *Uwagi o początkach organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 55(1964), s. 492-500).

dolnego Wieprza powstała najpewniej w Gołębiu¹⁷. Wieś ta położona w dolinie Wisły, niedaleko ujścia Wieprza, stała się najprawdopodobniej w dobie chrystianizacji tej części ziem polskich siedzibą grupy kanoników, których działalność, być może, zaczęła się na przełomie XI i XII w., gdy z inicjatywy Władysława Hermana tworzono takie ośrodki, szczególnie na obszarach słabiej zaludnionych¹⁸. Śladem działalności kanoników w Gołębiu jest występowanie w XIV w. dwóch proboszczów jednocześnie rządzących miejscową parafią¹⁹, którą erygowano na bazie ośrodka kanonickiego. Stać się to mogło krótko po 1185 r., gdy w Polsce zaczął rozpowszechniać się kult św. Floriana, którego wezwanie nosił w XIV w. kościół w Gołębiu²⁰, ale nie można też wykluczyć, że nastąpiło to wcześniej, a floriańskie wezwanie zyskał kościół istniejący już od jakiegoś czasu.

Zasięg oddziaływania placówki kanonickiej możemy odtworzyć na podstawie wiadomości o prawach dziesięcinnych parafii gołębskiej²¹. W 1419 r. w momencie likwidacji przez biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca dualizmu w zarządzie parafii, spisano jej uposażenie²², m.in. dziesięciny

¹⁷ P. Szafran (*Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 82-83) datował ten fakt na podstawie wezwania św. Floriana na lata 1185-1253.

¹⁸ Por. J. S z y m a n i k i, *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojsko-sandomierskie*, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), s. 215-216; t e n ż e, *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII wieku.*, „Studia Historyczne” 10(1967), s. 47; t e n ż e, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995, s. 18-29.

¹⁹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I: *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 172, 247; T. L a l i k, *Uwagi o badaniach kolegiaty wiślickiej*, w: *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, Kielce 1965, s. 90-95. P. Szafran (dz. cyt. s. 141) domyślał się w podwójnej obsadzie parafii śladu podzielonego patronatu rycerskiego i królewskiego, ale ten pierwszy w Gołębiu nie ma poświęcenia.

²⁰ A. S o c h a c k a, *Dzieje Gołębia w średniowieczu*, „Region Lubelski” 2/4(1987), s. 147-148; t a ż, *Gołęb i okolice w średniowieczu* – artykuł złożony do druku w monografii Gołębia pod red. R. Szczygła.

²¹ O możliwości wykorzystania wiadomości o prawach dziesięcinnych różnych instytucji kościelnych do wnioskowania o kolejności ich powstawania oraz zasięgu oddziaływania zob. E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 16-19, a ostatnio też M. D e r w i c h, *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Wrocław 1992, s. 404. Pomijam rezultaty rozważań A. Rozwałki (*Sieć osadnicza w archidiaconacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999, s. 46-47, mapy 13, 14), który rysując zasięg wczesnośredniowiecznej parafii gołębskiej, poprzestał na w dużej mierze niepełnych danych zaczerpniętych z pracy Szafrana.

²² *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. V, Wrocław 1970, nr 1313. Wydawca nie zidentyfikował Trzebini, a Ostrów skłonny jest lokalizować nad

z wsi, które możemy podzielić na dwie grupy. Jedną stanowiły Trzebinia, Domaszew, Podłęże, Podwierzbie, Samogoszcz, Górzno, Uścieniec, Tarnów i Ostrów, czyli osady na prawym brzegu Wisły, położone w rejonie nieco oddalonym od Wieprza, na północ od Kochowa, który w 1191 r. wchodził do domeny kanoników sandomierskich²³. Tę część uposażenia parafii gołębskiej należy może łączyć z przejściem dochodów jakiejś innej grupy kanoników zlikwidowanej w trakcie reorganizacji systemu kanonikatu za Kazimierza Sprawiedliwego, przeprowadzonej zdaniem Szymańskiego między 1180 a 1190 r.²⁴ Korespondowałyby to z datowaniem wezwania kościoła w Gołębiu, którego przyjęcie mogło nastąpić w dobie reformy likwidującej małe grupy kanonickie i przekształcenia ich kościołów w ośrodki parafialne.

Drugą grupę wsi dających dziesięciny do Gołębia tworzyły: Niebrzegów, Laskowice, Pogonów, Składów, Węgielce, Sułozyn, dwa Rudna, Skromowska Wola, Siemień, Żyrzyn, Borysów, Osiny, Kośmin, Strzyżowice i Kowale – wszystkie zlokalizowane koło Gołębia i wzdłuż doliny Wieprza, na lewym, południowym brzegu tej rzeki, nad dopływami zasilającymi ją w dolnym biegu; tylko najdalej wysunięta na wschód wieś Siemień leżała nieco z dala od Wieprza, nad Tyśmienicą. Był to bardzo rozległy teren, na którym, jak należy przypuszczać, misję duszpasterską prowadzili kanonicy z Gołębia²⁵. Obejmowałyby ona więc mieszkańców rejonu bezpośrednio sąsiadującego z Kockiem.

Zastanawia przyczyna ograniczenia tej grupy dziesięcin gołębskich tylko do wsi na lewym brzegu Wieprza; prawobrzeżne osadnictwo zatem musiało

Wieprzem, ale wymienienie tej wsi obok Tarnowa każe przypuszczać, że chodziło o sąsiadujący z nim Ostrów w dolinie Wisły, gdzie też (dziś na przeciwnym brzegu) leży Trzebień.

²³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1876, nr 2 (dalej cyt. KDMp).

²⁴ *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko*, s. 223-224, t e n Ź e, *Kanonikat świecki*, s. 61-62, 71.

²⁵ Nie możemy, oczywiście, zakładać, że wymienione wsie nosiły w XI-XII w. te same nazwy; prawdopodobnie wiele z istniejących na tym terenie osad uległo zniszczeniu w okresie najazdów w XIII i XIV w., odbudowane następnie mogły przyjąć nowe nazwy, jednak zachowana pamięć o pobieraniu przez proboszcza z Gołębia dziesięciny z ról kmiecych pozwala dziś wyznaczyć zasięg starego osadnictwa. Wątpliwości budzi wymienienie w dokumencie z 1419 r. Skromowskiej Woli jako oddającej dziesięcinę do Gołębia. Sądzić można, że to pomyłka: to starsze niewątpliwie Skromowice oddawały ją proboszczowi gołębskiemu, z Woli natomiast należała się biskupstwu krakowskiemu, jak to zresztą w tymże dokumencie zastrzeżono. Tak też przedstawiały się obowiązki dziesięcinne Skromowic i Skromowskiej Woli w 1529 r. *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529 (tzw. Liber Retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa. Kraków 1968, s. 33, 435 (dalej cyt. LR).

zostać poddane obowiązkowi dziesięcinnemu wobec innych ośrodków. Starą XII-wieczną metrykę ma leżąca na północ od ujścia Wieprza parafia Kochów²⁶, jednak jej dziesięciny pochodziły z wsi skoncentrowanych nad Wisłą i nie sięgały doliny Wieprza²⁷. Według informacji Długosza prawa do dziesięcin z dwu Ostrowów niedaleko Kocka oraz Ułęża miało opactwo świętokrzyskie na Łysej Górze, co zdaniem M. Derwicha może być śladem jego dawnych większych uprawnień²⁸. Także wymienienie grodu w Łukowie jako odbiorcy robocizn wsi klasztornych w przywileju immunitetowym Leszka Czarnego z 1286 r.²⁹ sygnalizuje istnienie posiadłości łysogórskich w kasztelanii łukowskiej. Domniemane umiejscowienie tu własności benedyktyńskiej pozwoli może wytłumaczyć pojawienie się w rejonie Kocka wsi o nazwie Opatki, poświadczonej w źródłach historycznych w 1447 r., a później zaginionej³⁰. W Bobrownikach, Dęblinie, Sędowicach i Brześcach w początkach XVI w. dziesięciny pobierał kościół w Stężycy datowany na XIII w.³¹ Wcześniej prawdopodobnie teren ten obejmowały prawa własnościowe i dziesięcinne benedyktynów sieciechowskich³². Wobec datowania początków uposażenia klasztorów na Łysej Górze i w Sieciechowie na pierwszą połowę XII w.³³ można przypuścić, że pierwotnie sięgać mogła i tu misja kanoników, a fundacje benedyktyńskie, wraz z własnością nadanych im przez książąt wsi, przejęły także dziesięciny, i to spowodowało, że działalność kanoników nie pozostawiła śladów w postaci uprawnień dziesięcinnych Gołębia.

²⁶ L i t a k, *Sieć parafialna*, s. 104.

²⁷ J. D ł u g o s z, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. L. Łętowski, w: *Opera omnia Joannis Długosii*, t. III, Kraków 1863-1864, s. 179-180 (dalej cyt. Dł. LB); LR, s. 403, 420.

²⁸ Dz. cyt., s. 384-385.

²⁹ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. III, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 62.

³⁰ *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, oprac. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. IV, Warszawa 1986, s. 98.

³¹ LR, s. 414; S. L i t a k, *Sieć parafialna...*, s. 104.

³² O dawnych ich prawach wspomina Dł.LB III, s. 272; zob. E. W i ś n i o w s k i, *Najstarszy dokument benedyktynów sieciechowskich (1252)*, „*Studia Źródłoznawcze*” 4(1959), s. 68; t e n ż e, *Z dziejów opactwa benedyktynów w Sieciechowie*, „*Roczniki Humanistyczne*” 7(1958), s. 42. Ostatnio przypuszczenie o akcji chrystianizacyjnej benedyktynów sieciechowskich na tym terenie wysunęła E. Kowalczyk (*Powracający temat: Sieciechów. Z problemów organizacji grodowej w Polsce średniowiecznej*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 42(1994), s. 73).

³³ D e r w i c h, dz. cyt., s. 404-410.

Brak wśród dziesięcin gołębskich również dochodów z Kocka i innych wsi biskupstwa płockiego tłumaczyć można albo tym, że w momencie powstawania uprawnień proboszczów gołębskich wsie te jeszcze nie istniały (w świetle ostatnich badań archeologicznych potwierdzających zasiedlenie ich okolic w XI-XIII w.³⁴ wydaje się to mało prawdopodobne), albo że już w tym czasie oddawały one świadczenia innemu kościołowi, co dopuszczałoby myśl o funkcjonowaniu na tym terenie świątyni w Kocku lub w Czemiernikach (których również nie obejmowały prawa Gołębia) czy też w obu tych wsiach³⁵.

Źródła archeologiczne z wczesnego średniowiecza poświadczają istnienie na obszarze działania kościoła w Czemiernikach zgrupowania osad nad Tyśmienicą w rejonie Niewęgłoszy, gdzie odkryto datowane na IX-XII w. ślady osadnictwa i gródka w widłach Tyśmienicy i Starej Piwonii³⁶. Grodzisko w Suchowoli to najpewniej pozostałość wczesnośredniowiecznego punktu obronnego³⁷ także związanego z tym obszarem osadniczym. Łańcuch gródeków nad Tyśmienicą (do których, być może, należy dołączyć jakiś punkt tego typu w miejscowości o nazwie Gródek nad środkowym biegiem rzeki³⁸) pozwala sądzić, że funkcjonowały też tam wsie stanowiące ich zaplecze gospodarcze. Rejon Niewęgłoszy, a także sąsiadujące z nim wsie Branica i Zbylutów nad Starą Piwonią, do połowy XV w. należały do parafii w Czemierni-

³⁴ Lakoniczną wiadomość o niepublikowanych jeszcze rezultatach badań z 1996 r. podaje A. Rozwałka (*Sieć osadnicza*, s. 55-56, mapa 21). Nie potwierdzają one domysłu H. Mierzwińskiego, że kurhan zwany „mogiłą Jadźwingów” może kryć ślady grodu (*Problem osadnictwa mazowiecko-podlaskiego w pierwszych wiekach państwowości polskiej na przykładzie Kocka*, „Rocznik Międzyrzecki” 8(1976), s. 6).

³⁵ Szafran (dz. cyt., s. 83) na podstawie wezwania św. Stanisława datował początki kościoła w Czemiernikach na 2. poł. XIII w.

³⁶ „Informator Archeologiczny”, Badania 1970, s. 190-191.

³⁷ *Mapa grodzisk w Polsce*, red. W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, Wrocław 1964. Do danych zobrazowanych na tej mapie, szczególnie dotyczących datacji grodów, należy odnosić się z dużą ostrożnością (zob. rec. A. Gąsiorowskiego w: „Roczniki Historyczne” 32(1966), s. 290-291), brak jednak nowszych badań archeologicznych nie pozwala na ich weryfikację. Rejon nas interesujący do 1995 r. nie został objęty badaniami w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski – por. J. G u r b a, E. B a n a s i e w i c z, M. F l o r e k, S. G o ł u b, A. R o z w a ł k a, *Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowo-wschodniej*, „Annales UMCS”, sec. F, vol. L (1997), Mapa 1.

³⁸ Gródek wprawdzie pojawił się źródłach pisanych dopiero w XVI w., ale nazwa pozwala domyślać się tu średniowiecznych umocnień grodowych (por. Cz. K o s y l, *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*. Wrocław 1978, s. 37, 62; A. S o c h a c k a, *Mikroregion ostrowski w średniowieczu – powstanie osady i parafii*, w: *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*. red. R. Szczygieł, Lublin 1998, s. 36, 38-39).

kach³⁹, która w Niewęgłoszy i Branicy pobierała także dziesięciny kmieci, co wskazuje, że w momencie tworzenia parafii były to już tereny zasiedlone. Sam ośrodek w Czemiernikach – nieco oddalony od rzeki – powstał, jak się zdaje, przy drodze lądowej wiodącej od gródka i przeprawy przez Tyśmienicę w Niewęgłoszy ku przeprawie przez Wieprz w okolicy zgrupowania osad w rejonie dzisiejszego Lubartowa⁴⁰. Nie jest wykluczone, że już we wczesnym średniowieczu z drogą tą krzyżował się w Czemiernikach szlak idący ze wschodu południowym brzegiem Piwonii, przekraczający Tyśmienicę koło Siemienia (wsi oddającej dziesięciny do Gołębia) i dalej zmierzający do Kocka⁴¹. Istnieją wprawdzie przypuszczenia, że ten kierunek komunikacji obsługiwany mógł być przez szlak wodny łączący dorzecze Bugu poprzez przewłokę między Hanną a Piwonią i dalej tą rzeczką do Tyśmienicy, Wieprza i Wisły⁴², ale trudno datować funkcjonowanie tego połączenia, wątpliwe zaś wydaje się jego żywsze wykorzystywanie w czasach politycznej przynależności dorzecza Bugu do Rusi.

Parafia czemiernicka pierwotnie obejmowała na północy i wschodzie osady nad Tyśmienicą i jej prawobrzeżnymi dopływami (rejon Niewęgłoszy, Suchowoli), na południu sięgała po Brzeźnicę i Borki (które odłączono od niej dopiero w 1442 r. tworząc parafię w Ostrowie⁴³) oraz Leszkowice przy drodze z Czemiernik do Lublina⁴⁴. Od zachodu sąsiadowała z parafią kocką, a rozgraniczenie według późniejszych danych źródłowych na południowym brzegu Tyśmienicy przebiegało prawdopodobnie pasem niezasiedlonych jeszcze ziem, na których powstały później Dębica i Tarkawica w parafii

³⁹ Prawdopodobnie w latach 1455-1460 z powodu utrudnień w dostępie do kościoła w Czemiernikach przez wylewy Tyśmienicy nastąpiło ich przyłączenie do parafii w Kozimryнку (Radzyniu) (*Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, oprac. S. Kuraś, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III, Warszawa 1983, s. 58).

⁴⁰ Poświadczono archeologicznie osady z XI-XIII w. istniały w Trójnie, Lisowie, Szczekarkowie. L. G a j e w s k i, J. G u r b a, *Lubartów i jego okolice we wczesnym średniowieczu*, w: *Lubartów. Z dziejów miasta i regionu*, red. S. Tworek, Lublin 1977, s. 261.

⁴¹ Droga ta idąca z Rusi do Radomia opisana została dopiero w 1564 r. (*Słownik*, s. 64).

⁴² Na komunikacyjne wykorzystywanie tych rzek zwróciła uwagę E. Kowalczyk, upatrując w nazwie wsi Przewłoka nad Piwonią (dopływem Tyśmienicy) śladu wczesnośredniowiecznego połączenia dorzecza Bugu i Wieprza przewłoką dla łodzi skracającą drogę z Rusi na Mazowsze (*Powracający temat*, s. 75-76).

⁴³ S o c h a c k a, *Mikroregion ostrowski*, s. 41-42.

⁴⁴ Powinność dziesięcinna całych Leszkowic wobec proboszcza z Czemiernik zaświadczona jest w 1529 r. (LR, s. 422).

Kock oraz Bełcząc w parafii Czemierniki⁴⁵, a na północnym brzegu po stronie kockiej znalazły się osady nad Bystrzycą⁴⁶.

Zastanawiająca jest przyczyna pozostawienia dającej dziesięciny do Gołębia wsi Siemień, leżącej na wschód od Czemiernik, poza zasięgiem tej parafii. Wytłumaczenia tego faktu może należałoby szukać w stosunkach własnościowych⁴⁷. Brak wczesnych wiadomości o właścicielach interesujących nas dóbr ziemskich osłabia każdą hipotezę, możliwy jednak zdaje się domysł, że parafię czemiernicką utworzono dla wsi nie należących do domeny książęcej, natomiast kościół w Gołębiu otrzymał uposażenie z wsi książęcych, do których mógł się wtedy zaliczać Siemień. O książęcej własności wsi poddanych parafii gołębskiej wnioskujemy z późniejszej przynależności Gołębia i okolic do dóbr królewskich⁴⁸, co czyni mało prawdopodobną możliwość powiązania grupy kanoników gołębskich z fundacją możnowładczą, np. palatyna Sieciecha lub jego potomków⁴⁹. Wniosek dotyczący własności nie odnosi się do grupy wsi oddalonych od Wieprza, położonych nad Wisłą, gdzie w Kochowie poświadczona jest własność książęca w czasach Henryka Sandomierskiego⁵⁰, a w Samogoszcy przed 1187 r. własność możnowładcza znana dzięki wiadomości o nadaniu tej wsi bożogrobcom przez wojewodę Żyrę⁵¹, ale wsie te najpewniej nie były terenem oddziaływania ósrod-

⁴⁵ Są to wsie w XV-XVI w. oddające dziesięciny kmiecie biskupom krakowskim (KDMp t. IV, Kraków 1905, 1438; LR, s. 34, 422), z czego należy wnosić, że powstały na nowiznach po erygowaniu parafii w Czemiernikach. Dębicę w parafii Kock sytuuje Kuraś, zapewne na podstawie zapisu w rejestrach poborowych z lat 1531-1533 (*Słownik*, s. 64, 104).

⁴⁶ Śladem istnienia osadnictwa nad tą rzeką w momencie tworzenia i wyznaczania uposażenia parafii kockiej jest prawo proboszcza do dziesięciny w Tchórzewie i Osownie, stwierdzone w 1447 r. w wyroku sądu polubownego w jego sporze z biskupem krakowskim (KDMp, t. IV, nr 1488).

⁴⁷ O związku granic parafii z zasięgiem kompleksów własnościowych zob. L i t a k, *Formowanie sieci parafialnej*, s. 9.

⁴⁸ A. S o c h a c k a, *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987, według indeksu; t a ż, *Dzieje Gołębia*, s. 150-151.

⁴⁹ Hipotezę o istnieniu dawnych rodowych włości Toporów rozmieszczonych wzdłuż Wieprza przyjmował M. Gumowski (*Palatyn Sieciech*, s. 237), nie potwierdziły jej późniejsze badania nad rodem Toporów (por. G. K l i m e c k a, *Ród potomków Sieciecha w wiekach XII i XIII*, „*Studia Źródłoznawcze*” 28(1983), s. 53-55; J. K u r t y k a, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 44-53).

⁵⁰ S. Z a j ą c z k o w s k i, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 7(1955), s. 300.

⁵¹ M. S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 7.

ka w Gołębiu, który mógł przejąć ich dziesięciny z rąk innej instytucji kościelnej.

Powstanie kościoła i parafii w Czemiernikach można więc łączyć z obsługą duszpasterską istniejących nad Tyśmienicą wczesnośredniowiecznych osad związanych w XII-XIII w. z systemem obronnym i komunikacyjnym wschodniego pogranicza Polski⁵². Nieprzenikanie się uprawnień dziesięcinnych Czemiernik i Gołębia daje podstawę do przypuszczeń, że oba te ośrodki mogły je uzyskać jednocześnie lub w zbliżonym czasie, np. w ramach reorganizacji zarządu terytorialnego Kościoła w XII w.⁵³ Wprawdzie znane z późniejszych zapisek wezwanie św. Stanisława sugeruje, że fundacja kościoła czemiernickiego była możliwa dopiero od połowy XIII w., ale utrzymywanie jedynie pierwotnego wezwania nie było regułą, zdarzały się zmiany patrona. Nie jest zatem wykluczone, że kult nowego, polskiego świętego mógł wyprzeć pamięć o wezwaniu wcześniejszym, może św. Jana, którego wspominano jako drugiego patrona tego kościoła w 1595 r.⁵⁴

Usytuowany na zachód od terytorium podległego kościołowi w Czemiernikach rejon Kocka rozwój swój zawdzięczał ważnej drodze lądowej, łączącej ośrodek osadniczy wokół Lublina z okolicami Łukowa, przeprawiającej się u ujścia Tyśmienicy przez dolinę Wieprza⁵⁵. Śladem dawnego wykorzystywania tej drogi jest skarb monet z XI w. znalezionej w Skromowskiej Woli⁵⁶. Zagęszczenie wczesnośredniowiecznego osadnictwa w sąsiedztwie Kocka znajduje potwierdzenie we wspomnianych już znaleziskach archeolo-

⁵² Pograniczny charakter miały te okolice od XI w., gdy książęta ruscy przejęli rządy nad terytorium Grodów Czerwieńskich i ziemią brzesko-drohiczyńską (J. B i e n i a k, *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa 1963, s. 173-184; J. W i ś n i e w s k i, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 11(1977), s. 8-9; J. P o w i e r s k i, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 99).

⁵³ W ramach tej reformy nastąpiła m.in. organizacji archidiaconatów okręgowych w Małopolsce (przeгляд badań nt. okoliczności i czasu ich powstania zob. P. H e m p e r e k, *Powstanie i terytorium oficjalatu okręgowego w Lublinie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 19(1972), z. 5, s. 55). O najstarszej siedzibie archidiacona lubelskiego zob. R o z w a ł k a, *Sieć osadnicza*, s. 24-25.

⁵⁴ P. S z a f r a n, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 134.

⁵⁵ T. W ą s o w i c z ó w n a, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5(1957), s. 437, mapa; t a ż, *Uwagi w sprawie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski” 6(1961), z. 2, s. 224.

⁵⁶ A. R o z w a ł k a, *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania się średniowiecznego miasta*, Lublin 1997, s. 56-60.

gicznych datowanych na XI-XIII w. Dowodzą tego też sformułowania w inwentarzu biskupstwa płockiego o posiadaniu Kocka *cum villis ei pertinentibus* i w przywileju Bolesława Wstydlwego z 1258 r. dla *ville Cocsk cum sibi iunctis*, wspominającego o donacji jego przodków obejmującej *Cocsk et ville sibi pertinentes*⁵⁷. Do księżęcej darowizny prócz Kocka należeć mogły Talczyn, Górka i Pożarów, z których dziesięciny w XV w. pobierał proboszcz kocki, co zdaje się potwierdzać ich starą metrykę, natomiast z pozostałych wsi ówczesnego klucza biskupstwa płockiego – Luszawy i połowy Tarkawicy – oddawano je biskupstwu krakowskiemu⁵⁸, sądzić więc można, że powstały one w późniejszym okresie. Poza wsiami biskupimi w momencie tworzenia parafii w Kocku istniały najpewniej na jej terenie osady nad Wieprzem w Sułoszynie, Skromowicach i Giżycach (dziesięciny proboszczów z Gołębia)⁵⁹, a także, być może, w Ostrowie, zaś nad Tyśmienicą w Opatkach⁶⁰ oraz nad Bystrzycą w Osownie i Tchórzewie. Dziesięciny z czterech ostatnich wsi przysądzone zostały proboszczowi kockiemu w 1447 r. na mocy wyroku w sporze z biskupem krakowskim⁶¹. Nie znamy podstawy tej decyzji, ani motywów sporu. Były to wsie drobnej szlachty, przypuszczalnie niedawno zasiedlone⁶², i stąd brać się mogły pretensje Zbigniewa Oleśnickiego do dziesięciny biskupiej z nowizn; skoro jednak proboszcz Stefan zdołał obronić swe prawa, to zapewne wykazał, że parafia miała dawniej w tych miejscach dziesięciny z ról kmiecych (bowiem tylko o nie mógł toczyć się proces), które, być może, czasowo opustoszały w dobie wrogich najazdów z XIII i XIV w. Na północ od wymienionych osad rozciągał się kompleks lasów oddzielających je od centrum osadniczego w Łukowie⁶³, w których później powstały wsie Gułów i Hordzież nad Czarną oraz Oszczepalin nad Bystrzycą – w 1437 r. przeszły z parafii kockiej do nowej, tworzonej w Wojcieszku⁶⁴.

⁵⁷ KDMp, t. I, nr 51.

⁵⁸ KDMp t. IV, nr 1488; Dł. LB, t. I, s. 631, t. II, s. 566; LR, s. 424.

⁵⁹ Dł. LB, t. I, s. 632; t. II, s. 567. Giżyc nie wymienia dokumentu z 1419 r. dla Gołębia, a o pobieranej w nich dziesięcinie wiadomo dopiero z LR, s. 435.

⁶⁰ Wieś dziś nie istniejąca, najprawdopodobniej położona między Górką a Tchórzewem (*Osady zaginione*, s. 98).

⁶¹ KDMp, t. IV, nr 1488.

⁶² Por. A. S o c h a c k a, *Drobna szlachta w województwie lubelskim w średniowieczu*, „Rocznik Lubelski” 25/26(1983/1984), s. 11-14.

⁶³ L i t a k, *Formowanie sieci*, s. 21, 23-26.

⁶⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. II, nr 500. Dziesięciny w nich pobierali biskupi krakowscy (LR, s. 29), stąd wniosek o ich późniejszej metryce.

Fakt, że do znanej z późniejszych źródeł parafii kockiej należały Giżyce, Sułoszyn i Skromowice dające dziesięciny kmiece do Gołębia, pozwala sądzić, że parafię tę utworzono później niż gołębską. W dobie tworzenia parafii w Czemiernikach i Gołębiu nie rozciągnięto jednak ich uprawnień dziesięcinnych na Kock i kilka okolicznych wsi, bo najpewniej należały już one do biskupstwa płockiego, choć mogło tam jeszcze nie być ośrodka parafialnego i dopiero gdy biskupi ufundowali w Kocku kościół, powołana została parafia wydzielona z terytorium gołębskiego, a uposażona z dóbr płockich i osad powstałych w tej okolicy już po ustaleniu dochodów parafii w Gołębiu. Datacja tego faktu zamykałaby się zatem między schyłkiem panowania Kazimierza Sprawiedliwego (przypuszczalnego inicjatora reformy kanonickiej ustanawiającej nowe stosunki w Gołębiu) a sporządzeniem inwentarza płockiego, w którym wspomniany jest kościół w Kocku. Zapis ten był interpretowany jako dowód nadania biskupstwu Kocka wraz ze zbudowanym już tam kościołem, może on jednak oznaczać jedynie odnotowanie faktu istnienia świątyni w momencie powstania inwentarza. Czy znalazł się już w inwentarzu spisany przed 1222 r., czy dopiero w XIV-wiecznej kopii? Za wcześniejszą datacją przemawia brak wsi biskupich wśród dających dziesięciny sąsiednim parafiom, co mogło wiązać się z planowaną lub już podjętą budową własnej świątyni w Kocku. Sprzeczny z wnioskiem o fundacji kościoła na przełomie XII i XIII w. wydaje się fakt włączenia parafii kockiej do archidiakonatu radomskiego, a gołębskiej do lubelskiego, co wskazywać by mogło, że w momencie tworzenia tych okręgów (powołanych przed 1171 r.) obie te parafie musiały istnieć. Możemy jednak przyjąć, że pierwotną granicę archidiakonatów wyznaczono na tym odcinku na Wieprzu; erygowanie parafii w Kocku, zmieniające granice parafii gołębskiej, doprowadziło też do korekty granicy archidiakonatów opierającej się z reguły na zasięgu okręgów parafialnych. Zmiana taka wydaje się uzasadniona, zwłaszcza że dotyczyło to objęcia pieczęcią duszpasterską wsi odległych od Gołębia, a bliskich Kockowi zaliczonemu do obediencji radomskiej z racji położenia na północnym brzegu Wieprza.

Teza o nadaniu dóbr kockich biskupstwu płockiemu przez Kazimierza Sprawiedliwego znajduje dodatkowe uzasadnienie w podejmowanych w czasach tego władcy zabiegach o uporządkowanie stosunków kościelnych⁶⁵, w tym także w najbliższej okolicy włości płockiej, gdzie działania te mogły mieć związek z oddaniem książęcego klucza wsi nowemu właścicielowi.

⁶⁵ S z y m a ń s k i, *Kanonikat świecki*, s. 77-78.

Bliskie związki Kazimierza z biskupami płockimi Lupusem i Witem⁶⁶ uzasadniają hojność księcia dla współdziałających z nim przedstawicieli Kościoła. Jeszcze jednym argumentem przemawiającym za datacją interesującej nas donacji na koniec XII w. jest określenie położenia Kocka *in pogost circa Lublin*. To sformułowanie wskazuje na istnienie w Lublinie ośrodka administracyjnego rozciągającego władzę po Kock. Trudno byłoby udowodnić, że z taką sytuacją mamy do czynienia już w końcu XI w., w czasach Bolesława Śmiałego fundatora diecezji płockiej, bowiem lubelski gród jako ośrodek władzy terytorialnej według danych archeologicznych powstał dopiero w końcu XII w., wcześniej zaś mógł istnieć tam co najwyżej gródek o charakterze obronnym⁶⁷. Model władztwa terytorialnego opartego na okręgach grodowych zdaniem S. Gawłasa wprowadzony został na wzór zachodni dopiero w Polsce dzielnicowej w XII w.⁶⁸ Nadanie musiało zatem nastąpić po ustanowieniu centrum administracji grodowej w Lublinie, które aż do powołania około połowy XIII w. okręgu kasztelańskiego w Łukowie obejmowało też rejon Kocka⁶⁹. Nazwanie terytorium poddanego grodowi w Lublinie „pogostem”, tj. użycie starego, znanego na wschodniej Słowiańszczyźnie terminu, nawiązującego do ciężących na wspólnocie sąsiedzkiej obowiązków gościny⁷⁰, nasuwa przypuszczenie, że w momencie uzyskania Kocka przez biskupstwo nie funkcjonowała jeszcze organizacja kasztelańska wprowadzona w Małopolsce w latach dwudziestych XIII w., która zapoczątkowała określanie okręgów administracyjnych mianem kasztelanii⁷¹.

⁶⁶ Cz. D e p t u ł a, *Kościół płocki w XII w.*, „Studia Płockie” 3(1975), s. 71.

⁶⁷ R o z w a ł k a, *Sieć osadnicza*, s. 90-105.

⁶⁸ *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, s. 74.

⁶⁹ Kasztelanię łukowską powołano krótko przed 1258 r., gdy w dokumencie Bolesława Wstydlivego nadającego immunitet majątkom biskupim koło Kocka wspomniany jest gród i kasztelan książęcy w Łukowie (KDMp I, nr 51; M y ś l i Ń s k i, *Najstarsza miejska historia*, s. 295). Zobowiązanie poddanych biskupstwa do budowy grodów w Lublinie i Łukowie nie było odbiciem poprzednich stosunków administracyjnych, jak sądził Szafran (dz. cyt., s. 54), a wynikało z położenia wsi klucza kockiego w dwu okręgach kasztelańskich, których granicę stanowiły Tyśmienica i Wieprz (por. K. B u c z e k, *Z badań nad strukturą terytorialną Polski wczesnośredniowiecznej. O tzw. ziemiach, czyli rzekomych terytoriach plemiennych*, „Studia Historyczne” 13(1970), s. 11-12).

⁷⁰ H. Ł o w m i a Ń s k i, *Początki Polski*, cz. IV, Warszawa 1970, s. 59. Tenże autor w części VI wspomnianego dzieła (Warszawa 1985, s. 358) mylnie tłumaczy zapiskę w inwentarzu płockim jako ślad posiadłości płockich w Kocku i Pogoście koło Lublina.

⁷¹ G a w ł a s, dz. cyt., s. 74-75. Użyty w inwentarzu biskupów płockich termin *castellanie* to określenie oznaczające władztwo nad wyliczonymi majątkami, a nie jednostki

Parafia kocka stała się ośrodkiem duszpasterskim zrazu dla około 10 wsi, stanowiących odrębny kompleks osadniczy, którego część należała do biskupstwa płockiego, natomiast własność reszty osad nie jest znana. Wiele wskazuje na to, że były to posiadłości książęce, podobnie jak pozostałe osady nadwieprzańskie. Przypuszczenie, że pozostawały jeszcze jakiś czas w ręku książąt opiera się na domniemaniu, że drobna szlachta osiedlona w nich (i w wielu innych wsiach nad Wieprzem) w XIV-XV w. otrzymała te ziemie od króla⁷². Książęcej własności dowodzą też losy Tarkawicy w XIV w. sąsiadującej z kompleksem płockim. W 1317 r. jedna jej połowa należała do braci Dzierzka i Ostasza z Bejsc, drugą najpewniej mieli już biskupi płoccy. Lewartowie z Bejsc wkrótce utracili na rzecz króla swoją część Tarkawicy i kilka innych wsi, może wskutek przeprowadzanych przez Kazimierza Wielkiego konfiskat majątków zagarniętych nieprawnie. Wskazuje to, że teren Tarkawicy stanowić mógł własność panującego, a rycerze i biskupstwo weszli w jego posiadanie nielegalnie, zapewne w dobie zamieszek czasów rozbitcia dzielnicowego. Czy zajęli już istniejącą wieś, czy sami powołali ją do życia – nie wiadomo, podobnie jak trudno ustalić, kto – książę, Lewartowie, czy ewentualnie inni rycerze – przed 1317 r. darował połowę Tarkawicy biskupstwu płockiemu⁷³. Fakt, że rewindykacji nie uległa także jego połowa wsi, pozwala przypuszczać, że stanowiła ona nadanie książęce, niewatpliwie jednak późniejsze niż Kock, skoro dziesięcinę pobierał tu biskup krakowski. Nie możemy jednak wykluczyć, że była to donacja rycerska, a władca nie zdecydował się na jej zakwestionowanie ze względów politycznych, nie chcąc narażać się na konflikt z biskupstwem mazowieckim.

Kwestią otwartą pozostaje, od kiedy Kock był miejscem targowym; możliwe wydaje się przyjęcie, że status ten zyskał przed donacją na rzecz biskupstwa, któremu książę darował zapewne posiadłość rokującą spore dochody, może dzięki działającemu tam targowi, którego rację bytu uzasadnia położenie u przeprawy rzecznej i w rejonie zgrupowania osadniczego. Temu domniemaniu nie przeczy milczenie dokumentu z 1258 r. zarówno o kościele, jak i o targu, bowiem przywilej Bolesława Wstydliwego dotyczył zwolnień od obciążających ludność wiejską podległości i powinności nie odnoszących się ani do parafii, ani do instytucji wymiany. Nie należy jednak całkiem

administracyjne (por. M o d z e l e w s k i, dz. cyt., s. 473).

⁷² S o c h a c k a, *Drobna szlachta*, passim.

⁷³ A. S o c h a c k a, *Posiadłości Lewartów w Lubelskiem w średniowieczu*, w: *II Janowieckie Spotkania Historyczne. Sesja naukowa ... dnia 27 maja 2000 roku*, [Kazimierz Dolny 2000], s. 17, 28, 49.

wykluczać uzyskania przywileju targowego dla Kocka dopiero przez nowego właściciela, zwłaszcza odkąd pojawił się w nim kościół.

Wyłaniający się z analizy podległości dziesięcinnej wsi nad dolnym Wieprzem obraz tych okolic w XII w. ukazuje sieć osad usytuowanych głównie wzdłuż doliny tej rzeki; do wyjątków należy Rudno położone nieco dalej na południe, nad dopływem Wieprza Mieniną. Ciąg nadwieprzański znajduje przedłużenie w osadnictwie nad Tyśmienicą. Tereny sąsiednie zaludnione były znacznie rzadziej, co sprawiało, że pierwsze funkcjonujące tu ośrodki parafialne charakteryzowała wielka rozległość (przykładem są Gołąb i Czemierniki). Nadrzeczne położenie stanowi przesłankę wzmacniającą wniosek, że mamy do czynienia z osadnictwem o bardzo starej metryce⁷⁴. Zarówno dociekania oparte na przekazach pisanych, jak i dostępne świadectwa archeologiczne dowodzą, że ośrodek kocki nie był wyspą osadniczą wśród porostłej lasami pustki.

Stan osadnictwa nakreślony na podstawie źródeł pisanych znajduje w wielu punktach potwierdzenie w rezultatach badań archeologicznych, zaprezentowanych ostatnio przez Rozwałkę. Opublikowane informacje obejmują jedynie fragment interesującego nas terenu, tj. południowe pobraże dolnego Wieprza położone w granicach archidiakonatu lubelskiego. Na tym obszarze spośród wsi uznanych za istniejące w okresie powstawania ośrodka religijnego w Gołębiu zabytki datowane na XI-XIII w. odnaleziono na terenie Gołębia, Kowali, Osin, Żyrzyna, Borysowa, Niebrzegowa, Węgielc, Rudna i Giżyc, nie ma ich zaś w Kośminie, Laskowicach, Pogonowie, Składowie i Strzyżowicach, może ze względu na zniszczenie śladów dostępnych w badaniach powierzchniowych w osadach usytuowanych nad samym Wieprzem. Archeologiczne Zdjęcie Polski wskazało natomiast zasiedlenie Borowa i Bałtowa niedaleko Gołębia, wsi nie wymienionych wśród dziesięcin gołębskich, co można tłumaczyć ich powstaniem już po uposażeniu parafii datowanej na koniec XII w. Nie mamy wiadomości o stanie badań archeologicznych wschodniej części interesującego nas rejonu, co nie pozwala skonfrontować danych historycznych i archeologicznych odnoszących się do terenu parafii Kock (nie uwzględnianej przez Rozwałkę) i Czemierniki (nie objętej AZP)⁷⁵.

⁷⁴ Por. M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961, s. 76; T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII w.*, Warszawa 1974, s. 25.

⁷⁵ Rozwałka, *Sieć osadnicza*, Aneks I, poz. 4, 11, 15, 18, 62, 67-70, 167, 171, 205-206, 292, 304; Aneksy II, III i IV poz. 18, 44, 53.

Podsumowując powyższe rozważania, należałoby przyjąć, że może już w końcu XI w., a najpewniej w XII w. nad Wieprzem, także w okolicach Kocka, funkcje duszpasterskie sprawowali kanonicy z Gołębia, wsparci, być może, przez benedyktynów z powołanych do życia w XII w. klasztorów na Łysej Górze i w Sieciechowie. U schyłku tego stulecia przeprowadzona została reforma wydzielająca okręgi parafialne dla Gołębia i Czemiernik, poprzedzona nadaniem kilku wsi u przeprawy przez Wieprz biskupstwu płockiemu, które wkrótce ufundowało w Kocku kościół i uzyskało erekcję parafii obejmującej nie tylko klucz biskupi, ale i pobliskie wsie poddane wcześniej proboszczom gołębskim.

DIE ANFÄNGE DER PFARREI IN KOCK AUF DEM HINTERGRUND
DER BESIEDLUNG UND DER EIGENTUMSVERHÄLTNISSE
IM GEBIET AN DER TYŚMIENICA UND AM UNTEREN WIEPRZ
IM 12.-13. JAHRHUNDERT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Analyse der Informationen über die aus dem Spätmittelalter bekannten Rechte der kirchlichen Institutionen auf den Bauernzehnten der am unteren Wieprz und an der Tyśmienica gelegenen Dörfer ermöglicht die Schlußfolgerung, daß sich das älteste religiöse Zentrum, dessen Aktivitäten bis in die Umgebung von Kock ausstrahlten, höchstwahrscheinlich in Gołębie an der Weichsel nicht weit von der Einmündung des Wieprz befand. Im 12. Jahrhundert, vielleicht auch schon gegen Ende des 11. Jahrhunderts, übernahmen die vom Herzog dort angesiedelten Kanoniker die Seelsorge für die Bevölkerung. Versorgt wurden sie mit dem Zehnten aus den ihnen unterstehenden Dörfern, die hauptsächlich in den Tälern der größeren Flüsse und an den Kreuzungen der Verkehrswege im Gebiet von Kock und Czemierniki lagen. Seit Mitte des 12. Jahrhunderts konnten auch die Benediktiner aus den Klöstern in Łysa Góra und in Sieciechów pastorale Dienste ausführen. Ende des 12. Jahrhunderts schenkte Kazimierz Sprawiedliwy (Kasimir der Gerechte) dem Bistum von Plock die Siedlung Kock und einige umliegende Dörfer, die das siedlerische Hinterland der Furt und des wahrscheinlich dort stattfindenden Marktes bildeten. Im Verlauf der damals unternommenen Reorganisation der Kanoniker wurde die Stelle in Gołębiów zur Pfarrei erhoben, und es wurde außerdem eine neue Pfarrei in Czemierniki ins Leben gerufen und bald darauf (vor 1222) auch in Kock eine Pfarrei erigiert, die bei der von den Bischöfen von Plock gestifteten Kirche zur Himmelfahrt Unserer Lieben Frau entstand.

Der Obhut des Kocker Pfarrers unterstanden nun die Bewohner von etwa 10 Dörfern: vier gehörten dem Bischof, bei sechs ist der Eigentümer unbekannt – wahrscheinlich gehörten sie dem Herrscher. Am Zusammenfluß von Wieprz und Tyśmienica bildeten sie ein Ensemble von Siedlungen, das von Norden und Osten durch einen Streifen von Wäldern umgeben war, die sie von den benachbarten Dörfern schieden, welche zu den Pfarreien in Łuków und Czemierni-

ki gehörten. Von Süden und Westen waren sie dagegen durch das Tal des Wieprz mit den zur Pfarrei in Gołębie gehörenden Siedlungen verbunden.

Die Verwendung des Begriffes *pogost* zur Bestimmung der administrativen Zugehörigkeit von Kock muß auf die Zeit vor der Einführung der Burgvogtorganisation anstelle der früheren Burgkreise in den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts in Kleinpolen bezogen werden, deren Name in polnischer Sprache analog wie in Ruthenien lauten konnte, wo *pogosty* gut in den Quellen bezeugt sind.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich